

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Курс лекцій

Харків – 2000

ББК 63. 3 (2Ук) я 73

I – 90

Автори: *С.С. Арбузова, Л.М.Бєсов, Л.І.Даниленко, В.В.Морозов, В.І.Ніколаєнко, Ю.І.Озерський, М.М.Олійник, М.К.Подольський, І.С.Понеділок, Л.П.Савченко, В.І.Силантьєв, В.М.Скляр, С.С.Ткаченко, Л.І.Хазієва.*

Під загальною редакцією *В.І.Ніколаєнка*

Рецензенти: д.і.н. проф. Г.І. Костаков; кафедра історії Харківського державного педагогічного університету; кафедра українознавства Харківської державної академії технології і організації харчування.

Курс лекцій з історії України підготовлений викладачами кафедри політичної історії Харківського державного політехнічного університету у відповідності з навчальною вузівською програмою і охоплює весь історичний шлях, який пройшов український народ від початку освоєння території нашої країни до сучасного часу.

ВСТУП

Курс лекцій з яким ви знайомитесь висвітлює історичний шлях який пройшла Українська держава. Його виклад розпочинається з перших людських поселень на території України і доводиться до сучасного періоду.

Площа України – 603, 7 тис. квадратних кілометрів, чисельність її населення трохи більше 49 млн. чол. За територією і чисельністю населення Україна входить в число найбільших країн Європи. Ця стародавня земля розташована на південному Заході Східно-Європейської рівнини. Дві третини України складають родючі черноземи. Вона багата кам'яним вугіллям Донбасу, залізними й марганцевими рудами Придніпров'я, мрамуром Закарпаття й Житомирщини. Більше 1700 найменувань корисних копалин міститься в її надрах. Україна має потужну горну й кольорову металургію, електроенергетику, практично всі сучасні галузі машинобудування, включаючи й космічну, розвинуту харчову й легку промисловість, необхідні умови для розвитку інтенсивного й високорозвинутого сільського господарства.

Україна – держава великої й складної історії. В даній книзі її історія дається в хронологічному порядку і тільки в окремих випадках виклад побудований тематично. Її автори намагались з позицій історичної правди і наукової об'єктивності (на основі достовірних джерел) відтворити реальну картину соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного життя України. Особлива увага приділяється ліквідації “білих плям” в її історії, зокрема, висвітлення питань складного процесу українського державотворення, трагічних подій другої половини XVII – першої половини XX ст., проблем пов'язаних з отриманням Україною реальної самостійності і суверенітету. Авторський колектив приділяв значну увагу історичним подіям не тільки Наддніпрянщини й Сходу, а й тому, що відбувалось на території, яка входила до складу польського й угорського королівств, пізніше до складу

Австро-Угорської імперії, а між двома світовими війнами до Польщі, Чехословаччини, Румунії й Угорщини.

Книга написана у відповідності з вузівською програмою. Автори поставили перед собою мету, викласти в ній доступно історичні події у вигляді навчальних лекцій, присвячених окремим періодам історії України. Спираючись на нові методологічні підходи, автори намагались використовувати не тільки наукові праці найбільш авторитетних вітчизняних істориків, які з'явилися в останній час, а й оригінальні джерела, даючи їм своє авторське трактування.

В книзі рівномірно висвітлюються як події сивої давнини, так і недавні (виклад історії України завершено 2000 р.). У виданні, як на наш погляд, здійснюється об'єктивне, правдиве, без стереотипів, міфологізації та недоречного “зверх патріотизму” вітчизняної історії.

Ця книга, як навчальний посібник, розрахована в першу чергу на студентську й учнівську молодь. Разом з тим, ми вважаємо, що вона може викликати інтерес у всіх, хто цікавиться історією України. Сподіваємось, що вона допоможе донести до серця і розуму її читачів усвідомлення іспиту, що Україна, яка пройшла складний, інколи трагічний, а разом з тим і героїчний шлях, гідна великого європейського народу.

З М І С Т

- Вступ** Ніколаєнко В.І., Олійник М.М.
- Лекція 1.** Вступ до вивчення курсу “Історія України .(І.С.Понеділок)....
- Лекція 2.** Сторінки української стародавньої історії. (І.С.Понеділок).....
- Лекція 3.** Київська Русь. Галицько-Волинська держава (IX – середина XIV ст.) (С.С.Арбузова, Л.І.Даниленко).....
- Лекція 4.** Україна під владою Литви та Польщі (XIV – перша половина XVII ст.) (С.С.Арбузова).
- Лекція 5.** Українська національна революція (1648-1676 рр.). (С.С. Арбузова, В.М.Скляр).
- Лекція 6.** Політичний устрій та соціально-економічний розвиток в українських землях в другій половині XVII – XVIII ст. (С.С. Арбузова, В.М.Скляр).
- Лекція 7.** Соціально-економічний розвиток та суспільно-політичне життя в українських землях у XIX ст. (Л.П.Савченко).
- Лекція 8.** Українські землі в умовах загальноросійської кризи (1990-1917 рр.). (С.С.Ткаченко).
- Лекція 9.** Боротьба за національне відродження державності України (1917 – 1918 рр.). (Л.М.Бесов)
- Лекція 10.** Посилення громадянської війни. Перемога Радянської влади в Україні (1918-1921 рр.). (Л.М. Бесов).
- Лекція 11.** УСРР в умовах нової економічної політики. (М.М. Олійник).
- Лекція 12.** Соціально-економічне, політичне та духовне життя в Українській РСР (1929-1938 рр.). (М.К.Подольський).
- Лекція 13.** Україна в роки другої світової війни (1939-1945 рр.). (Ю.І.Озерський).

- Лекція 14.** Україна в період відбудови і розвитку народного господарства (1945-1955 рр.). (Л.І.Хазієва).
- Лекція 15.** Соціально-економічні процеси та політичне становище в Україні у середині 50-х – першій половині 80-х років.....
- Лекція 16.** Процес перебудови в СРСР і вплив цього на економічний і політичний етап в Україні (квітень 1985 – серпень 1991 р.) (В.В.Морозов).
- Лекція 17.** Розбудова незалежної Української держави: тенденції розвитку, проблеми (В.В.Морозов).
- Загальні висновки (В.І. Ніколаєнко, М.М. Олійник)

Лекція 1. ВСТУП ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ “ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Розпочинаючи вивчення курсу “Історія України” ми перш за все повинні визначити, яке значення мають історичні знання у розвитку суспільства і підготовці майбутнього спеціаліста – людини з вищою освітою. Необхідно глибоко усвідомити сутність предмету “Історії України”, тобто коло тих питань, які вона вивчає як навчальна дисципліна.

Вивчення будь-якої дисципліни ґрунтується і забезпечується використанням певної методології і тому кожному, хто вивчав історію України, нею треба володіти. Зазначимо також, що треба чітко зрозуміти, що складні процеси вітчизняної історії не можуть бути пізнаними без синтезованого використання досягнень інших суспільствознавчих дисциплін: філософії, теоретичної економіки, культурології, соціології, права, політології, а також активного застосування методів природничих та технічних наук, особливо математики.

Оволодіння курсом історії України відбувається у відповідності з певною періодизацією та на основі вивчення значної кількості різноманітних джерел. Всі вищеназвані проблеми розкриваються в даній лекції за таким планом:

1. Значення історичних знань у розвитку суспільства і особистості.
2. Предмет і методологія історії України.
3. Джерела та періодизація вітчизняної історії.

1. Значення історичних знань у розвитку суспільства і особистості.

Існує багато значень поняття “історія”. Одне з них означає загальний процес розвитку суспільства, тобто мова йде про всесвітню історію. Під всесвітньою історією ми розуміємо шлях, що його пройшло людство протягом свого існування. Всесвітня історія покликана давати узагальнююче уявлення про розвиток суспільства в його поступальному русі від нижчих

ступенів до більш високих. Всесвітня історія – це історія всіх народів. Під “історією” в більш вузькому значенні слова розуміємо життя і розвиток суспільства. Терміном “історія” визначається наука, що вивчає минуле людства.

“Батьком” історичної науки правомірно вважається грецький мандрівник і вчений Геродот (V ст. до н.е.), який написав дев’ятитомну “Історію”, що дійшла до наших днів. Цей твір став взірцем для наступних поколінь дослідників.

Створюючи історичні праці, вони зберігали для нащадків пам’ять про життя і діяльність своїх попередників, колорит епохи, які вже не могли повторитися. Ці праці як застигле дзеркало, куди можна в будь-яку хвилину подивитись і порівняти свої дії з діяльністю предків. Інакше кажучи, історичні праці виконують роль підручника з життя минулих епох.

Історія – наука, що розкриває різноманітність форм суспільства, дозволяє усвідомити складність шляхів, якими рухається людство в своєму розвитку. Вона, як кожна наука, не може існувати без систематизації об’єктивних знань, без теоретичного узагальнення емпіричного матеріалу, без проникнення в саму сутність досліджуваних явищ шляхом розкриття внутрішніх законів, які керують цими явищами.

До минулого люди звертаються не заради простої цікавості, а щоб краще зрозуміти сучасність, яка є результатом довготривалого історичного розвитку, уособленням спадковості суспільного процесу.

Співвідношення історії і сучасності концентрує в собі ті проблеми, які залишаються актуальними на всіх етапах розвитку історичної науки. Ще представники античної історіографії ставили питання про роль історії та історичного досвіду в житті суспільства. У середньовіччі набув широкого розповсюдження погляд на історію як на направлений процес з певною домінантною морально-етичних факторів. В історіографії нового часу окремі аспекти співвідношення історії і сучасності розглядалися у зв’язку з вивченням проблем культури соціального забарвлення. Мали місце спроби

знайти причини класових конфліктів, порівнюючи їх з подібними явищами минулого. Якраз історіографія XVIII – XIX ст. поставила співвідношення історії і сучасності як одну з найважливіших проблем. Це було пов'язано з загальним прогресом науки, в т.ч. історичної.

Цілком ясно, що на тому етапі теорії пізнання, коли історична наука, за словами Ф.Енгельса, існувала “без критики” та “без філософії”, співвідношення історії і сучасності не було спеціальною проблемою в нинішньому її розумінні та за змістом, який сьогодні ми вкладаємо. Підвищення ролі науки в суспільному житті, внутрішня логіка розвитку історичного пізнання та необхідність розробки методів історичних досліджень багато в чому визначають і сьогодні важливість поставленої проблеми.

Розвиток історичної думки, нових методик та прийомів дослідження дозволяють побачити нове навіть у багаторазовому вивченому фактичному матеріалі. Об'єкт історичного дослідження не є назавжди скам'янілим і незмінним. Археологія дає багато прикладів таких відкриттів, котрі змушують по-новому розглядати давно відомі, здавалося б, досконально вивчені пам'ятки матеріальної культури. Каміння починає “говорити” і дозволяє заново, інколи з досить суттєвими корективами відтворювати картину віддаленого минулого.

У більш близькі історичні епохи будь-який об'єкт, з яким зустрічається історик, може здивувати дослідника своїм перетворенням, коли відкриваються раніше невідомі про нього дані.

Однією з умов глибокого і всебічного розуміння минулих і сучасних епох є увага до історико-культурних процесів. Вивчення історії культури має виключно важливе значення для з'ясування зв'язків видатних явищ у культурному, особливо художньому, житті з тими надзвичайно складними процесами, якими так багата сучасна історія. Сьогодні на одне з перших місць виступає пізнавальна функція історичної науки – нагромадження і збереження фактів про минуле, їх аналіз, виявлення причинно-наслідкових

зв'язків. Іншими словами –вироблення історичного знання – узагальненого і усвідомленого соціального досвіду людства.

Історична наука в житті суспільства відіграє практично-прогнозтичну роль. Це пов'язано з тим, що знання історії дозволяє не тільки враховувати досвід минулого, а й прогнозувати результати при вирішенні сучасних проблем. Однак, слід зауважити, що теза про те, що людина, глибоко пізнаючи минуле, може з високим ступенем достовірності прогнозувати майбутнє, є великим перебільшенням.

Соціологічні закони, що діють в людському суспільстві, нічого спільного з “яснобаченням” не мають. “Яснобачення” – в даній сфері річ фантастична. Проте, зовсім інше – спроба, пізнавши історичні корені тенденцій, що діють в сучасному світі, передбачити подальший рух у тому чи іншому напрямку та його наслідки.

Історична наука формує світогляд та історичне мислення людини, історичну свідомість суспільства. Справді, якщо сформоване історичне мислення передбачає розуміння суспільного розвитку як складного руху, де все нове обумовлено попереднім, а відживаюче старе передає свої набутки новому, то нерозвинутість цієї якості породжує ілюзію можливості будь-яких соціальних експериментів, реалістичності найфантастичніших програм – або, навпаки, прагнення всупереч потребам часу за всяку ціну зберегти віджиле.

Слабкість історичної свідомості народу робить його жертвою маніпуляторів громадською думкою, в кризові моменти веде до апатії та бездіяльності або в пастку ідей тоталітарного характеру.

Розвиток світового історичного процесу закономірно призвів до появи на політичній карті Європи нової держави – України.

І сьогодні йде не швидкий, але безупинний процес становлення суверенної соборної української держави, відбуваються серйозні зміни в суспільно-політичному житті нашого народу. Активні процеси національно-культурного відродження України викликали зростання інтересу до джерел

рідної історії. Це ще раз підтверджує життєздатність української нації, бо кожна свідомо мисляча людина повинна знати та любити минуле своєї землі, свого народу. Історична наука, як у минулому, так і в наші дні, була і є невичерпним джерелом патріотичного виховання.

Нація, що нехтує власною історією, ставить під сумнів і своє майбутнє. І тисячі разів неправі ті, хто стверджує, що взаєморозуміння між народами починається не з національного, а з інтернаціонального виховання.

В той же час виховання громадянина – патріота передбачає, що його світогляд не повинен замикатися тільки на своїх національних почуттях, проблемах та інтересах. Наша держава – це країна з багатонаціональним складом населення, і ми маємо безліч прикладів, коли представники неукраїнського походження виступали як провідники і захисники українського відродження, підносили нашу національну науку та культуру. Серед них В.Антонович, Т.Рильський (поляки), М.Вовчок, О.Єфименко (росіянки), С.Русова (скандинаво-російсько-французького походження), Ю.Клен (австрієць) та багато інших. Представники української нації М.Гоголь, Ф.Достоевський, М.Міклухо-Маклай, А.Чехов стали окрасою російської культури, Ю.Дрогобич – італійської, В.Ярошенко – японської. Українці ніколи не забували, що для нашого народу врятували Т.Шевченка кращі представники російської демократичної інтелігенції, серед яких були К.Брюллов і В.Жуковський.

Отже, історична наука вже більш як дві тисячі років активно впливає на хід розвитку всіх сторін людського суспільства, виступаючи в ролі могутнього двигуна соціально-політичного прогресу і вихователя наступних поколінь, які формують свій світогляд, спираючись на історичний досвід минулого.

2. Предмет і методологія історії України.

Історична наука як система знань про природу суспільства та його розвиток має свою специфіку, яка полягає в тому, що головна увага спрямовується на вивчення минулого.

Поняття “предмет науки” відображає сутність знання, яке вона дає, формулює мету наукового пошуку. Тому предмет історії України складають процеси і закономірності формування і розвиток людського суспільства на території сучасної України, визначення проявів загальноісторичних рис і особливостей його економічного, соціально-політичного, культурного життя, місця і ролі України і її народу в загальнолюдському історичному процесі.

24 серпня 1991 р. на політичній карті світу постала нова держава – Україна. В межах її кордонів знаходяться майже всі етнічні українські землі.

Україна – європейська держава, друга в Європі за площею (603,7 тис. кв.км.) і п'ята за чисельністю населення (близько 50 млн.чол.), має 6,5 тис. км. кордонів, з яких понад одна тисяча морських.

Україна має важливе геополітичне становище як східно-європейська країна. Вона – вузол транспортних комунікацій з Азії через Росію до Західної Європи. Володіє величезним економічним потенціалом, який, хоча й ослаблений багатолітньою кризою, становить могутню базу подальшого прогресивного поступу. 70% її території придатні для використання в сільському господарстві. Їй належить третина площ світових чорноземів. Такого багатства не має жодна країна. Надра України багаті на різноманітні корисні копалини – від вугілля і нафти до урану і золота. Недостатньо ефективно їх використання сьогодні в економіці пов'язано з відсутністю нових технологій видобутку та переробки.

Ще двісті років тому побачила світ “История Малой России” Д.М.Бантиш-Каменського. Але ґрунтовне вивчення історії України розпочалося з середини ХІХ ст., коли зі своїми дослідженнями виступив М.І.Костомаров. Його наукові та літературно-художні праці охоплювали широкий спектр вітчизняної історії в тому числі героїчної епохи боротьби

українських козаків XVI-XVIII ст., коли наш народ знемагав під владою Речі Посполитої. Однак історія України розглядалася в контексті історії Росії та Польщі.

В кінці XIX – на початку XX ст., продовжуючи започатковане своїм учителем В.Антоновичем, з науковими працями виступив видатний історик та український громадський діяч М.С.Грушевський. У фундаментальному багатотомному дослідженні “Історія України – Руси” М.С.Грушевський переконливо довів, що українство має самостійну більш як тисячолітню історію, що наш народ розвивався не на узбіччі світової історії і має велике майбутнє.

З другої половини XIX ст. на історичну науку великий вплив справила нова філософія – марксизм, яка декларувала розвиток людства як безперервний поступовий прогресивно-формаційний процес. Стверджувалось, що кожен народ у своєму розвитку проходить послідовно шлях від первіснообщинної до комуністичної формації. В основі такого підходу був покладений розвиток способу виробництва матеріальних благ.

Коли в Росії у 1917 р. вибухають одна за одною дві революції і до влади приходить партія більшовиків, а в Україні терпить поразку національно – визвольний рух, марксистський підхід до вивчення історії утверджується як єдиний і непорушний. Усякий дослідник, що відходив від цих принципів, переслідувався, а то й репресувався, нерідко навіть фізично знищувався. Ті історики минулого, що обстоювали за українцями самобутність, окремішність від російського народу, оголошувалися “українськими буржуазними націоналістами”, а їхні праці вилучалися з наукового обігу як шкідливі. Ярликом “буржуазного націоналіста” був затаврований й М.С.Грушевський, а вся його наукова школа розгромлена.

І хоча радянськими дослідниками було написано тисячі монографій та статей з різних аспектів минулого українського народу, історія України розглядалася в контексті історії Росії, а всі суспільні рухи як такі, що

доповнювали або ж прагнули до об'єднання з загальноросійським визвольним рухом.

Це повністю стосувалося також і проблем культурного процесу.

Не зважаючи на вкрай несприятливі умови, в яких працювали суспільствознавці, радянські історики розробили кілька важливих методологічних принципів (правил), що не втрачають свого значення і сьогодні. В першу чергу це відноситься до поняття методології вивчення історії.

Методологія – вчення про наукові методи пізнання та їх сукупність, що використовуються в будь-якій науці. Звичайно, історична наука має свої, тільки їй притаманні методологічні принципи і методи (прийоми).

До них треба віднести принцип історизму. Історизм – один із засадничих принципів світогляду, він – методологічна основа вивчення історичного минулого. Цей принцип вимагає всяке явище сучасне і в минулому розглядати, по-перше, в його виникненні, розвитку і змінах, по-друге, у взаємозв'язках з іншими явищами та умовами даної епохи, по-третє, з врахуванням попереднього досвіду та історії. Принцип історизму вимагає розкриття глибинних тенденцій суспільного розвитку.

Виключне значення має принцип об'єктивності. Він вимагає всебічного висвітлення історичних фактів, правдивого розкриття успіхів та невдач, перемог і поразок, сприятливих обставин і реальних труднощів. А також такого висвітлення подій і явищ історії, коли обов'язковим є врахування тенденцій та перспектив їх подальшого розвитку.

Важливою умовою ґрунтовності дослідження історичних процесів є опора на фактичний матеріал. При цьому неприпустимі як абстрактно-соціологічні конструкції без конкретного вивчення фактів історії, так й ілюстративний метод, коли для підтвердження свого висновку дослідник відбирає вигідні йому приклади. Тільки тоді наукові висновки мають тверду силу переконливості, коли вони спираються не на окремі факти, а на сукупність тих з них, які стосуються даної проблеми. Справжнє пізнання

предмета досягається на основі вивчення всіх його аспектів, усіх зв'язків та “опосередкованостей”.

Важливе значення має порівняльно-історичний метод. Співставлення однопорядкових явищ на матеріалі різних регіонів в межах однієї епохи часто дає ключ до розуміння найбільш суттєвих моментів історичного процесу. Будь-яке історичне явище існує не само по собі, а як складовий елемент історичного процесу, поза яким воно не може виникнути. Зрозуміло, історик іноді має справу і з окремою одночасовою подією чи фактом, які позбавлені довготривалого періоду. Але і в цьому випадку його пояснення можливі тільки при врахуванні всіх обставин, чому сприяє порівняльно-історичний метод, який дозволяє з'ясувати причину історичного явища, його місце в ряду інших пов'язаних з ним фактів та явищ.

Широке застосування в історичній науці знаходить також статистичний метод. При його допомозі в багатьох випадках відкривається можливість виявляти закономірності певних процесів, пов'язаних в першу чергу з наявністю масових показників. Названий метод допомагає виявляти динаміку соціального і економічного розвитку та в значній мірі судити про його кінцеву детермінованість. Але вирішальною умовою його використання в будь-якому історичному дослідженні є неприпустимість будь-якої тенденційності як у виборі статистичних показників, так і в їх внутрішньому групуванні. Завжди виникає необхідність у критичній перевірці того статистичного матеріалу, з яким має справу дослідник.

Важливу роль в історичному дослідженні відіграють так звані допоміжні дисципліни (генеалогія, геральдика, історична метрологія, нумізмати́ка, палеографія і т.д.). Розвиток цих дисциплін забезпечує високий рівень аналізу історичних першоджерел.

Велика кількість методів, що використовуються в історичному дослідженні, в значній мірі залежить від того, що вони нерідко є результатом розвитку кількох наукових дисциплін і запозичуються з їхньої практики, виступаючи в найрізноманітніших сполученнях.

На початку ХХ століття на Заході народилася і набула бурхливого розвитку історіософія, яка заперечувала прямолінійно-стадіальний розвиток людства, обстоюючи багатоваріантність історичного процесу. Тобто почала утверджуватись думка, що ріка світової історії не є потужним, єдиним річищем, а складається з різноманітних окремих рукавів. Людство постійно народжувало і продукує різноманітні форми історичного існування, що їх одні дослідники називають культурами, інші – цивілізаціями. Існуючи синхронно і паралельно, цивілізації розвиваються власним шляхом і взаємодіють одна з одною.

Носіями таких ідей на Заході були Освальд Шпенглер та Арнольд Тойнбі. Оскільки цей підхід заперечував фундаментальні складові марксистської історичної концепції, праці О.Шпенглера та А.Тойнбі тривалий час залишалися невідомими радянському читачеві.

Останнім часом коротка версія десяти томного “Дослідження історії” А.Тойнбі опублікована в російському (1991 р.) та українському (1995 р.) перекладах. Своєрідний історіософський підхід цього автора до історичного розвитку людства дає можливість по-новому розглянути історію та сьогодення Східної Європи і України зокрема.

У межах останніх п’яти тисячоліть світової історії названий дослідник розрізняв близько двадцяти вищих суспільств, які дістали назву цивілізацій.

Сім цивілізацій А.Тойнбі не мали пращурів – єгипетська, андська, мінойська, шумерська, індійська, давньокитайська, майя. П’ять останніх породили дочірні цивілізації: індська – індуїстську, давньокитайська – далекосхідну китайську та далекосхідну корейсько-японську. Мінойська цивілізація породила сірійську та еллінську. Від сірійської походять ісламські – іранська та арабська. Еллінська цивілізація була матір’ю західнохристиянської та східнохристиянської, або православної. Остання складається з двох споріднених цивілізацій – православно-візантійської та православно-руської.

По А.Тойнбі, дочірні цивілізації зароджувалися в тілі вмираючої материнської внаслідок внутрішніх або зовнішніх соціальних суперечностей.

Весь життєвий цикл цивілізації А.Тойнбі докладно простежив на прикладі античної та похідної від неї західнохристиянської цивілізації, екстраполюючи висновки на інші вищі суспільства світової історії.

Антична цивілізація в V ст. до н.е. пережила добу лихоліття (Пелопоннеські війни), за якою постала світова держава цієї спільноти (Римська імперія), та це був початок вмирання. У середовищі римського пролетаріату (широких верств суспільства) вкоренилася, а потім поширилася на всю державу та її варварську периферію світова релігія античної цивілізації – християнство.

З розпадом Римської імперії вмираюча антична цивілізація породила дві дочірні – західнохристиянську та східнохристиянську (або православну), які успадкували материнську світову релігію.

Православно-руська цивілізація отримала з Візантії Біблію, перекладену староболгарською (церковнослов'янською) мовою, тоді як увесь інтелектуальний спадок античної цивілізації виявився слов'янській Русі недоступний, бо лишився у грецьких та латинських оригіналах неперекладеним. Це зумовило кращі стартові можливості західнохристиянської цивілізації порівняно з православно-руською. Не випадково європейська освіта, наука, культура (ренесанс, барокко) поширилися в Україні внаслідок її латинізації у XIV-XVII ст. Коли перші університети в Західній Європі виникли в XII ст., то в Україні лише в XVI – на початку XVII ст. При заснуванні Острозької й особливо Києво-Могилянської академії взірцями були університети Заходу.

Згодом у XVIII ст. вестернізація через Україну та петербурзьке “вікно в Європу” докотилася й до Росії.

З шести цивілізацій, які за А.Тойнбі збереглися до нашого часу (західнохристиянська, православно-руська, китайська, японо-корейська, індійська, ісламська), лише західноєвропейська не увійшла у фазу занепаду,

бо досі не збудувала світової держави. Її постанню передують надлам та розкол суспільства, що веде до збройних конфліктів – так званої доби лихоліть. На думку А.Тойнбі, надлам західнохристиянського суспільства стався ще у середні віки. Добою лихоліть він вважає релігійні війни XVI-XVII ст. та національні конфлікти в Європі XIX-XX ст. Відомі три відчайдушні спроби створити світову державу західноєвропейської цивілізації, що зазнали поразки: спроби Наполеона на початку XIX ст. та німців у I та II світових війнах. Оскільки така держава ще не побудована, то західноєвропейська цивілізація знаходиться десь на середині свого історичного шляху і ще має певні перспективи.

Органічне існування православно-руської цивілізації завершилося надламом Київської Русі у XII ст. Добою лихоліть для неї була феодальна роздробленість у XII ст. та агресія татаро-монгольських орд, Литви, Польщі, Угорщини у XIII-XVI ст. Світова держава православно-руської цивілізації виникла внаслідок зміцнення Московського князівства, завоювання ним Новгородської Русі у XVI та України в XVIII ст.

Східнохристиянська цивілізація розвивалася в умовах зростаючого тиску з боку більш прогресивної (завдяки динамічній ринковій економіці) західнохристиянської.

Ось уже 1000 років збройні зіткнення християнських Заходу та Сходу точаться переважно на землях українців, білорусів та прибалтійських народів, чим пояснюється драматизм історичної долі цих народів та їхня тривала бездержавність.

Починаючи з реформ Петра I, недобудована православно-руська світова держава протягом останніх 300 років трансформувалася за канонами західноєвропейського державотворення в периферійно-європейську імперію російського етносу.

Претензії Російської імперії на статус держави всієї православної цивілізації не були безкорисливими. Вони виправдовували російську експансію на землі сусідів. У XIX ст. ці псевдонаціональні гасла

російського імперіалізму набули форми слов'янофільства, справжня сутність якого полягала в ідеологічному забезпеченні розширення меж держави Російського етносу.

Нового життя гасла наднаціональності Російської імперії набули у ХХ ст. СРСР (фактично більшовицька Росія) проголосив себе всесвітньою державою трудящих.

Розпочатий Петром I процес вестернізації Росії (тобто поглинання західнохристиянською цивілізацією останнього осередку східнохристиянської) так і не перекреслив претензії Російської імперії на особливий історичний шлях, світове панування, богообраність.

Жовтневий переворот 1917 р. слід розглядати як потужну реакцію традиційної, православної свідомості на експансію західнохристиянської цивілізації. Паростки західного способу виробництва (ринкова економіка) були жорстко знищені разом з її носієм – буржуазією.

Православне християнство замінили західноєвропейською за походженням марксистською філософією. Марксизм в Росії набув рис своєї релігії, де в ролі Мойсея виступав Маркс, Месії – Ленін, святого письма – їхні твори, а роль войовничої церкви виконувала партія.

Врешті-решт більшовики стали жертвами ними ж декларованого закону: “Буття визначає свідомість”. Західноєвропейські технології та виробництво стали непереборним чинником поширення західної свідомості в радянському суспільстві. Все це призвело до розпаду вестернізованого релікту східноєвропейської цивілізації, яким і був СРСР.

Як бачимо, принцип цивілізаційного підходу до вивчення історії України дає можливість всебічно розкрити з позицій розвитку українства його прагнення до створення своєї національної державності. Національна держава – це єдиний гарант вільного всебічного прогресивного розвитку будь-якого народу, гарант його порятунку, що підтверджується всім ходом світової історії.

Відома письменниця і вчений Раїса Іванченко вказує, що “Історія – кров і мозок політики, основа державницької свідомості народу, на якій виростає і тримається держава. Через те, коли говоримо про майбутнє, ми звертаємося до історії. Коли ми говоримо про історію, неодмінно запитуємо у минулого: відколи ж починається державність нашого народу?”.

3. Джерела та періодизація вітчизняної історії. Наукою визнається, що активна творча діяльність людського покоління триває 25-30 років. Якраз за цей час кожне покоління робить свій основний вклад у національну та світову культуру. По собі люди залишають нащадкам минуле у вигляді історичних пам’яток, які є свідченням їх діяльності і виступають як історичні джерела про минуле. Ці залишки можуть бути як матеріальними, так і духовними. Їх вивчають різні галузі історичної науки: археологія, етнографія, історична метрологія, картографія, топонімія, хронологія й інші.

Тільки на базі глибокого аналізу джерел може бути вивчений процес історичного розвитку в цілому, усвідомлені ті чи інші події та явища, дані їм певні характеристики, тобто створені повноцінні історичні дослідження.

Перші матеріальні свідчення про життя людей періоду сивої давнини на території сучасної України принесла археологічна наука. За часів київського митрополита Петра Могили (1633 року) були проведені перші археологічні розкопки. Знахідки цих розкопок були систематизовані В. Антоновичем лише в кінці XIX ст..

XIX і XX століття – часи інтенсивних археологічних досліджень в Україні. С.Бібіков, Ф.Вовк, П.Єфименко, В.Петров, В.Хвойка, Б.Мозолевський, Б.Шрамко – ось лише кілька імен видатних археологів, що працювали над розкриттям таємниць далекого історичного минулого нашої землі.

Та про Бориса Миколайовича Мозолевського (1936-1993 рр.) слід сказати окремо. Це один з найвидатніших українських археологів XX ст., що зробив епохальне відкриття – віднайшов золоту скіфську пектораль. Ця

знахідка несе в собі унікальну інформацію про життя і культуру далеких родичів і сусідів наших пращурів.

Б.М.Мозолевський був визначним поетом і людиною високих моральних громадських принципів. Ми ще до кінця не усвідомили, кого з його смертю втратила Україна.

Величезну цінність як історичні джерела становлять пам'ятки архітектури та мистецтва. Їх безліч було зруйновано часом та в роки лихоліть, коли заїди – вороги палили й руйнували все на своєму шляху. Та 30-і роки ХХ ст. за руйнаційними наслідками не може перевершити жодна епоха нашої історії. Під лукавими гаслами боротьби за нову культуру та соціалістичний спосіб життя вибухівкою висаджувались у повітря унікальні храми і споруди монастирів. Так було знищено Михайлівський Золотоверхий собор у Києві (пам'ятка ХІІ-ХІІІ ст.), що був гордістю всієї слов'янської культури середніх віків.

Пам'ятки архітектури справедливо називають книгами в камені. Їх треба зберігати і охороняти законами на державному рівні. На сьогодні в Україні під державним захистом знаходиться більше 120 тис. об'єктів матеріальної культури. Однак, це дуже мало, скажімо, Польська держава своїм законодавством захищає більше 400 тис. таких об'єктів.

Першим писемним джерелом з історії України (Північного Причорномор'я) є вже згадана "Історія" грецького мандрівника, вченого і політика Геродота. Його співвітчизники Страбон (коло 63 р. до н.е. – коло 20 р. н.е.), Арріан (коло 95 р. – друга половина ІІ ст. н.е.) у своїх працях подають цінний матеріал з географії та етнографії цього регіону.

Римські та західно-європейські дослідники залишили надзвичайно цінні свідчення з історії раннього слов'янства. Серед цих дослідників і письменників виділяються Тацит (55-120 рр.), Пліній старший (23-79 рр.), а також готський історик Йордан (VI ст.).

Про найдавніших пращурів українського народу писали арабські та візантійські автори. Свідчення стародавніх авторів та доби раннього

середньовіччя переконливо доводять, що історія цього народу розвивалася не на узбіччях світової цивілізації. Український народ був своєрідною спільнотою і вніс й свій доробок до скарбниці світової культури.

Літописи – корпус найважливіших джерел з історії України-Руси, що об'єднується специфікою викладу матеріалу у вигляді щорічних записів подій. Протягом кількох століть тільки літописи доносять до нас свідчення про історичний процес у його безперервності та розвитку.

Найдавнішим літописом, що має яскраво виражене українське забарвлення, є “Літопис руський”. Він складається з трьох частин, які в науці дістали такі назви: “Повість минулих літ”, Київський літопис, Галицько-Волинський літопис. “Повість минулих літ” створювалася в XI – на початку XII ст. Нестором, чернцем Києво-Печерського монастиря, а також іншими діячами церкви. Тож українському літописанню виповнилося тисячу років.

Козацька епоха народила своєрідні літописи – Самовидця, Граб'янки та інших свідків тих часів.

Безцінним джерелом історії народу України є книги XI-XIII століть, хоч їх і не дуже багато – близько трьох десятків.

З входженням світової спільноти народів у часи буржуазних відносин підвищився темп накопичення джерел, що дають можливість більш глибокого проникнення в сутність суспільних відносин. Різко зростає не тільки кількість самих історичних джерел, а й помножується їх номенклатура.

Для всебічного розкриття соціально-економічних процесів у суспільстві до послуг істориків маються різного роду ділові папери, рішення судів, законодавчі акти, статистичні матеріали тощо. Джерел з'явилося вже так багато, що для фронтальної їх обробки інколи й не вистачає життя дослідників.

Піднесення широкого демократичного руху, національно-визвольної боротьби в Україні у XIX – на початку XX ст. привели до створення масових громадських організацій й рухів та політичних партій. В свою чергу всі ці

рухи та організації породили нові історичні джерела: періодичні друковані видання, програми політичних партій, інші різноманітні документи, праці політичних діячів, тощо.

Після поразки національно-визвольної революції 1917-1920 рр. за межами України розпочала діяти досить численна українська політична еміграція. Ця “політична Україна на вигнанні” жила активно і створила багато джерел з історії нашого національного державотворення.

Важливим джерелом історії України є спогади (мемуари), щоденники, приватне (особисте) листування (епістолярні пам’ятки). Особливістю цих джерел є те, що їх рівень визначається ступінню авторитетності їх творців, а щодо епістоляріїв, то треба брати до уваги особистість як автора, так і тих, до кого вони звернені.

Однак треба сказати, корпус української мемуаристики іще так і не склався остаточно, бо зроблені лише перші кроки по поверненню на батьківщину творів авторів Західної діаспори. Цій справі багато уваги приділяє створений в системі Національної Академії Наук Інститут археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського.

Важливим інструментом при вивченні історичного минулого українського народу є періодизація

Існують дві основні схеми періодизації української історії: одна з них утвердилася в радянській історичній літературі, де в основу покладено марксистське вчення про суспільно-економічні формації. Згідно з цією теорією людство послідовно проходить через стадії розвитку від первіснообщинного ладу до комунізму (первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм).

В українській історії радянські науковці виділяли феодалізм (від початку Київської Русі до середини XIX ст.), капіталізм (від 1860-х років до 1917 р.) і соціалізм (від жовтня 1917 р.).

Друга схема періодизації переважала серед дожовтневих істориків та істориків української діаспори. В цій схемі були: Княжа доба, Литовсько-Польська доба, Козацька доба, Доба національного відродження.

На нашу думку, сьогодні слід звернутися до схеми періодизації, якої дотримувався відомий вчений Західної української діаспори Іван Лисяк-Рудницький (1919-1984 рр.). Його схема спирається на загальновідомі великі епохи європейської історії і виглядає таким чином:

I. Антична доба;

II. Середньовіччя, що поділяється на три періоди, а саме:

1. Доба, що передуює появі Київської Русі (VI-IX ст.);

2. Час об'єднаного Київського князівства (т.зв. Київської федерації і Галицько-Волинської держави X – до середини XIV ст.);

3. Доба литовського панування (від середини XIV ст. до Люблінської унії 1569 р.).

Ці поділи відповідають європейському ранньому, зрілому і пізньому середньовіччю. Істотною відмінністю, однак, є те, що в Україні середньовічна доба тривала більше, ніж на Заході. Вона закінчилася лише з Люблінською унією, яка докорінно змінила політичний статус українських земель, ввела нову соціальну систему, в основі якої лежали стани і відкрила країну для впливів ренесансу, реформації та контрреформації.

III. Новітній час:

1. Ранньоновітній час – від Люблінської унії до кінця XVIII ст. Панівною соціальною структурою протягом цих двох століть була структура станова, двома конкурентними варіантами якої були “шляхетська демократія” польського зразка та козацький устрій. Барокко було об'єднувачою темою в культурному й інтелектуальному житті тієї доби.

2. XIX століття. Серед подій, які позначили перехід до нової історичної епохи, найвизначнішими були ліквідація козацької автономії, російське завоювання Чорноморського узбережжя й ліквідація степового кордону, поділи Польщі, і, в культурній сфері, вплив просвітництва і

романтизму. Як окремий період української історії XIX ст. тривало приблизно від 1780-1790-х років до 1914 року. Це був період, коли в результаті глибоких соціальних та культурних змін, почала поставати сучасна українська нація. Тенденція до формування нації не була особливістю українською, а спільною для всіх “придушених націй” Європи.

Перша світова війна і спричинене нею революційне зрушення відкрили найновішу та сучасну добу – XX ст., яка все ще триває як в Україні, так і в Європі в цілому.

* * *

Отже, історична наука як система знань про минуле людства ось уже більше двох тисяч років безпосередньо впливає на поступальний розвиток суспільства, відіграє виключно важливу роль у вихованні особистості. У цьому контексті історія українського народу як складова частина всесвітньої історії відіграє вирішальну роль у патріотичному вихованні молодого покоління суверенної соборної української держави, є засадничою підвалиною виховання національної свідомості громадськості, вона є вирішальним фактором у перетворенні народу України в політичну націю.

Предмет вітчизняної історії складають процеси і закономірності формування і розвитку людського суспільства на території сучасної України, визначення місця і ролі її народу в загальнолюдському історичному процесі. Глибокому вивченню і пізнанню історії України сприяє усвідомлення чітких методологічних принципів та методів. Найбільш важливими методологічними принципами є історизм, об’єктивність та цивілізаційність. Останній дає можливість вивчати історію українського народу в контексті всесвітньої історії.

Фундаментальною основою історичної науки є пам’ятки минулого, що їх залишають по собі люди в процесі своєї діяльності.

Історія українського народу спирається як на джерела матеріальної культури, так і на багату писемну спадщину. Останню створювали

давньогрецькі, римські, західноєвропейські, візантійські, арабські вчені та письменники, а також руські літописці.

Важливим засобом пізнання історії України є її періодизація. Найбільш прийнятливою, на нашу думку, слід вважати схему, що обстоював відомий учений Іван Павлович Лисяк-Рудницький.

Ця схема виглядає так:

- I. Антична доба (від найдавніших часів до VI ст. н.е.).
- II. Середньовіччя: 1. Раннє середньовіччя (VI-IX ст.); 2. Зріле середньовіччя (X – середина XIV ст.); 3. Пізнє середньовіччя (середина XIV ст. – 1569 р.).
- III. Новітній час: 1. Ранньоновітній час (1569 – кінець XVIII ст.); 2. XIX століття (1780-1790-і роки – 1914 рік).
- IV. Найновіша і сучасна доба – XX століття (з 1914 р. і до сьогодні).

Література до подальшого вивчення теми :

- Акт проголошення незалежності України // *Голос України* 1991. – 21 серп.
- Закон “ Про освіту в українській РСР.” – К., 1991. – 21 с.
- Конституція України. – К., 1996 – 53 с.
- Брайчевський М.* Вступ до історичної науки. Навч. Посібник. – К. – 1995 – С.1-250.
- Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К. 1991 – 192 с.
- Кульчицький С.* Історія і час (роздуми історика). // *Укр.іст.журнал.* – 1992. - № 4. – С. 3-11.
- Моголькицкий Б.* Введение в методологию истории. – М., 1989. – 321 с.
- Панченко П.* Історична наука повинна бути далеко від кон’юнктури і політики // *Укр.істор. журн.* - 1993 - № 1. – С.158-159.
- Ткаченко В.* Куди ми йдемо ? Роздуми історика // *Укр. Іст.журн.* – 1992. - № 8. – С.3-13.
- Хоткевич Г.М.* История Украины для молодого среднего віку. – К. 1992. – С. 12-21.

Лекція 2. СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Як вважають вчені, людина на землі з'явилась більше двох мільйонів років тому і в своєму розвитку пройшла складний і драматичний шлях.

Прийшовши на територію сучасної України більше мільйона років, тому людина тут пристосувалася до місцевих умов, поставила собі на службу навколишнє середовище, вижила в постійній боротьбі із силами природи і сформувала сучасне суспільство.

Мета лекції якраз і полягає в тому, щоб показати, як людина на цій території формувалася від первісного стада аж до появи перших державних інституцій, створених кімерійськими та скіфсько-сарматськими народами. В лекції простежується вплив грецько-римської цивілізації на населення Північного Причорномор'я та інші народи, котрі населяли Україну в ті часи, на формування східного слов'янства та українства, зокрема. Ці та інші проблеми розкриваються за таким планом:

1. Первісні люди на території сучасної України.
2. Скіфсько-сарматський світ та античність в Україні.
3. Історичне коріння українців. Етногенез та початки державності.

1. 1. Первісні люди на території сучасної України.

У 60-х – 80-х роках ХХ ст. в Південно-Східній та Східній Африці (Танзанія) були проведені археологічні розкопки, результати яких надали можливість по-новому підійти до проблеми розвитку і розселення людини на землі. Їх аналіз підтвердив, що людина на землі з'явилася понад 2 млн. років тому, а безпосередніми предками сучасної людини були мавпи, що знаходились на порозі олюднення, - австралопітеки. В Південно-Східній і Східній Африці виникла і перша розумна істота – людина – вміла, яка почала

виготовляти примітивні знаряддя праці у вигляді оббитих камінців. З часом еволюційний процес розвитку австралопітека призвів до виникнення більш розумних істот - пітекантропів, синантропів, які розселяються на півдні Азії та Європи. Приблизно 150 тис. років тому виникає неандертальський тип людини, а 40-35 тис. років тому – сучасний тип людини – людина розумна.

У Східну Європу, зокрема в Україну, первісна людина прийшла, як гадають учені, через західні регіони Малої Азії й Балкани.

Найдавнішу історію людства вчені розділили на кілька епох в залежності від матеріалу знарядь праці. Перша епоха – палеоліт (від грецьких слів “палайос” – стародавній та “літос” – камінь). Тривав він від 700 тис. до 10000 тис. років тому. Цей період умовно ділять на ранній, середній та пізній етапи.

Сліди стійбищ первісної людини на території України знайдено поблизу Хустських воріт понад р. Тисою, коло села Луки-Врубловецької під Кам’янцем-Подільським, у басейні р. Свинолужки на Житомирщині, біля Амвросіївки на Донбасі. У цих місцях знайдено знаряддя праці ударної та ударно-ріжучої дії, що були виготовлені з кременю, обсидіану та різних сланців. Безумовно, первісні люди також користувалися і дерев’яними знаряддями праці, якими добували собі їжу, ловили й вбивали тварин.

Життю людей у початковий період допомагав сприятливий теплий клімат. Жили вони невеликими групами, постійно мігруючи в пошуках їжі. У ці часи на засадах кровнородинних зв’язків формуються колективи для спорудження жител, полювання на великих тварин.

Так створювалися перші форми людських об’єднань – первісні стада. Як вважають учені, в цей період уже заборонялися шлюбні стосунки серед близьких кровних родичів.

Період від 150 тис. років до 40-35 тис. років тому – визначальний в історії розвитку первісної людини. У ці часи люди продовжували заселяти територію сучасної України, діставшись басейну Десни, а подекуди просунулися і далі. Основний тип людини цього періоду – неандерталець (за

назвою місцевості в Німеччині, де в 1856 р. були знайдені його залишки). Поховання неандертальців знайдено в Криму – в печерах Кіік-Коба і Старосілля, а також під навісом скелі поблизу м. Білогорська.

Суттєво змінюється антропологічний вигляд неандертальця: невисока на зріст і сутула, з великою головою та похилим чолом постать. Зовнішній вигляд неандертальця нагадував сучасну людину, це був суттєвий крок уперед від пітекантропа.

Покращалися і знаряддя праці первісних людей: вони стали легшими, гострішими, більш зручними і надійнішими при застосуванні, але найголовніше – вони осмислено виготовлялись для майбутнього використання.

Справді драматичним явищем у житті первісної людини було велике зледеніння Північної півкулі. Розпочавшись кілька сот тисяч років тому, воно досягло максимального розвитку 150-100 тис. років тому. Просуваючись із Скандинавії на Південь, долиною Прадніпра льодовик досяг району сучасного Кременчука. Максимальне похолодання клімату відбулося наприкінці льодовикової епохи – 20-17 тис. років тому.

Складні кліматичні обставини спонукали людей кочувати поміж зонами холоду та тепла й пристосовуватися до нових умов. Вирішальним для подальшого розвитку людини стало використання вогню. Воно відбулось приблизно 100 тис. років тому. Це епохальне відкриття дало можливість людям не тільки обігріватися в холодну пору, а й урізноманітнити своє харчування смаженням м'яса, відчувати себе більш захищеними в навколишньому середовищі.

У своєму еволюційному поступальному розвитку первісна людина пройшла складний і драматичний шлях. 40-35 тис. років тому наступила епоха пізнього палеоліту, яка скінчилася приблизно 11 тис. років тому. Клімат в цей час був холодним і сухим.

У цю епоху з'являється людина розумна, котра належить до сучасного фізичного типу. Кістки цієї людини вперше були знайдені в печері ла

Кроманьйон (Франція) і тому її називають кроманьйонцем. В Україні виявлено кілька сотень житлових пам'яток пізньопалеолітичного періоду.

Якщо в кінці середнього палеоліту неандерталець виробив елементи абстрактного мислення, поділив у своєму середовищі види роботи (чоловіки займалися в основному полюванням, жінки – домашнім господарством), то кроманьйонець у суспільному відношенні зробив рішучий крок уперед: змінилися форми людського співжиття – з'являється рід, який об'єднував кровних родичів по лінії матері і очолювався жінкою. Оскільки існувала заборона на шлюбні стосунки між кровними родичами, то це змушувало людей встановлювати зв'язки з представниками інших родів. Ішов процес породичання кількох родів і об'єднання їх у плем'я. Так формувався первіснообщинний родоплемінний лад. Матріархат, кровна спорідненість родів, спільне володіння знаряддями праці і її результатами – основні ознаки цього ладу.

Приблизно 11-10 тис. років тому в Європі наступило різке потепління клімату, що призвело до розтанення скандинавського льодовика. Наступила так звана епоха мезоліту (від грецьких слів “мезос” – середній і “літос” – камінь). Учені вважають, що ця епоха тривала з X по VI тисячоліття до н.е.

На території України відбулися суттєві зміни: як наслідок льодовика залишився пустельний ландшафт з великою кількістю каміння, між яким острівцями росли хвойні дерева. В ті часи сформувалася нинішня гідрографічна система (виникли основні ріки та водойми). Серед великих тварин, на яких полювала людина, були благородний олень, кабан, зубр та дикий кінь. Майже повністю зникли мамонти, шерстисті носороги.

В епоху мезоліту продовжується подальший розвиток техніки обробки кременю. Люди навчилися виготовляти пластини завтовшки близько 1 мм. Пластини призначалися для вкладишевих знарядь. Основа цих знарядь вирізалася з кістки або дерева зі спеціальними пазами, а в них вставлялися крем'яні пластини. Такі знаряддя називаються мікролітами. Найранішою їхньою формою були тупосписні пластини та вістря. У цій техніці обробки

кременю починають широко виготовлятися наконечники стріл й списів, гарпунів та вістря ножів. В ці часи з'являються вкладиші різноманітних геометричних форм: трикутників, ромбів, трапецій. Виготовляються і великі знаряддя для обробки дерева – кремінні сокири та інше. Та надзвичайно важливим досягненням людини цієї епохи є винайдення лука та стріл – першої “механічної” зброї дистанційної дії. Ця зброя значно розширила можливості мисливства, дала змогу мати певні запаси їжі. Мисливство перетворюється на провідну галузь господарства. Лук та стріли застосовувалися не тільки при колективному полюванні, але й давали можливість робити це індивідуально.

У повоєнні роки вітчизняна археологічна наука зробила важливий крок у дослідженні масових мезолітичних поховань на півдні України (типові поховання біля сіл Волоське, Василівка, Чаплі), а також у двох печерах Криму (Мурзак-Коба та Фатьма-Коба). Досліджувалися і мезолітичні пам'ятки Півночі України. Було з'ясовано, вже в пізньопалеолітичний час складаються деякі особливості різних культур, що слід розцінювати як прояви палеоетнографічних рис окремих етнічних спільнот. Палеоетнографічні відмінності між окремими етнічними спільнотами визначаються більш чіткіше. Поряд із подальшим розвитком продуктивних сил відбуваються і значні демографічні зміни.

Спричинене потеплінням пом'якшення клімату, поява надійних засобів існування сприяли зростанню чисельності населення. Невеликі родові колективи швидко починають розростатися. Дочірні колективи, зберігаючи свою культуру, звичаї, мову, розселяються на нові території.

У цей період процес етногенетичного розвитку охопив усю територію сучасної України, а також сусідніх регіонів. На думку багатьох дослідників, у мезолітичну епоху вже почала складатися племінна організація і носії кожної з культур становили собою плем'я або групу споріднених племен.

Революційного характеру зміни в житті стародавніх людей принесла епоха неоліту (від грецьких слів “неос” – новий і “літос” – камінь), яка хронологічно йде за мезолітом і передує добі появи перших металів.

На території Східної Європи неолітична епоха датується VI-III тисячоліттям до н.е. Ця епоха характеризується великими зрушеннями в розвитку як економіки, так і соціальних відносин. Людина переходить від мисливства, рибальства та збиральництва до відтворюючих форм господарювання – землеробства і скотарства. При виготовленні знарядь праці застосовуються нові технологічні прийоми та методи: розпилювання, шліфування каменю, свердління. Вдосконалюються і знаряддя, що були винайдені в попередні епохи, набувають широкого розповсюдження інструменти для обробки дерева – сокири й тесла.

У цю епоху винайдено керамічний посуд, що створило для людей більше можливостей робити запаси продуктів харчування, вживати варену їжу. Все це створювало умови для переходу до осідлого способу життя.

На сьогодні на території України виявлено близько 700 поселень та окремих місцезнаходжень неолітичної епохи, а також понад 20 могильників.

Як свідчать археологічні дослідження неолітичної епохи, процес переходу до відтворюючих форм господарювання на території України був у різних регіонах не одночасний. Так, у південно-західних регіонах поступово поширювалися переважно відтворюючі форми, а в північно-східних цей процес ішов з затримкою.

В неолітичну епоху широкого розповсюдження на території України набуває вирощування зернових культур. Ці злаки вперше з'явилися на Близькому Сході. Найпершою зерною культурою, яка починає вирощуватись в Україні, очевидно, був ячмінь. Пізніше починають сіяти жито, просо, вику, пшеницю. Використання зерна цих культур поліпшило структуру харчування людей і подовжило їх життя.

Визначні зміни в житті та побуті людності на теренах України пов'язані з епохою енеоліту (від латинського “аенеус” – мідний і грецького

“літос” – камінь), який в межах нашої країни датується IV-III тисячоліттям до н.е. В країнах стародавнього Сходу він склався за 1000 років раніше. Цю епоху іще називають халколітом – мідно-кам’яним віком. Це перехідна епоха від неоліту до віку бронзи (бронза – сплав міді та олова).

З цією епохою в житті людства пов’язана теж значна кількість відкриттів та нововведень. У ці часи з’являються перші металеві вироби з міді та золота. Люди навчилися виплавляти мідь з руди, яку добували в копальнях. Давні копальні мідної руди в Україні археологи виявили поблизу сіл Клинове та Пилинчатине Артемівського району на Донеччині.

Землеробство і скотарство стають основними заняттями тогочасної людності. Виникає орне землеробство із застосуванням тяглової сили биків. Було винайдено колесо, а з його появою – колісний транспорт (запрягали биків).

Поліпшується керамічне виробництво, будуються гончарні печі, поширюється прядіння, ткацтво.

Серйозні зміни відбуваються і в соціальній структурі суспільства: складаються умови для майнового розшарування та виділення родоплемінної верхівки, посилюється інститут батьківського права як у роді, так і в племені.

Боротьба за луки, зосередження в окремих родових верств громадських багатств – усе це призводило до сутичок між племенами і змушувало вдаватися до будівництва укріплених поселень. В цей період широкого застосування набувають бойові молоти та сокири-молоти. Ця зброя ближнього бою спочатку виготовлялася з рогу оленя, а потім – з каменю.

В епоху мідного віку, як і в попередню добу, територію сучасної України заселяли дві основні групи племен. Першу склали землероби з досить високою культурою рільництва (це були прийшли племена), котрі проживали на Правобережжі. Другу – місцеві скотарі, які мешкали на степових і лісостепових просторах Півдня та Південного Сходу.

Найяскравішою археологічною культурою енеолітичної епохи була Трипільська культура (за назвою села на Київщині, де в кінці XIX ст. її

відкрив В.В.Хвойка), поселення якої займали в IV – першій половині III тисячоліття до н.е. лісостепове Правобережжя й Подніпров'я, а на пізньому етапі свого існування поширилися на Волинь і в степове Причорномор'я. На сьогодні вчені не прийшли остаточно до єдиної думки про точне походження трипільців, та важливим є те, що ці племена були близькі і стали попередниками індоєвропейської сім'ї народів.

Забудова поселень трипільцями здійснювалася по колу, в центрі поселення залишалося вільне місце для загону худоби. Поселення розташовувалися, як правило, поблизу річок і були досить великими. Це були давні протоміста, навколо яких розташовувались менші за площею населені пункти. Свої будинки (одно– та двоповерхові) трипільці споруджували з глини на дерев'яному каркасі. Приміщення фарбувалося, що свідчило про знання основних вимог гігієни. Перший поверх приміщення відводився для господарського реманенту, там же стояла піч; другий поверх призначався для проживання членів сім'ї.

Основою господарської діяльності трипільців було зернове землеробство. Вони раніше за сусідів почали використовувати рало, що значно підвищило продуктивність праці і врожайність. Вирощували пшеницю, просо, ячмінь, вику, горох. Злакові культури збирали дерев'яними серпами з роговими чи кам'яними вкладками. У домашньому господарстві були вівці, корови, свині. Вирощували також сливи, абрикоси, аличу та інші фрукти.

Трипільці першими на території України почали використовувати вироби з міді, які спочатку завозилися з інших територій, а згодом почали виробляти їх самостійно.

Керамічне виробництво трипільців було одним із найбільш високих проявів матеріального та культурного їх розвитку. Посуд ділився на кухонний та столовий. Кухонний посуд був простий за формами і виготовлявся з глини з домішками потовчених черепків; орнамент складався з окремих наліпів. Столовий був значно досконалішим. Його виготовляли із

відмуленої глини, добре випалювали в печах. Виготовлялися глечики, горщики, миски. Орнамент столового посуду на ранньому етапі культури прокреслювався на вогкій глині, пізніше – розфарбовувався й випалювався. У розписах були зображення людей і тварин.

Трипільці створили чудову пластику. З глини вони виліплювали моделі жител, жіночі статуетки, фігурки тварин тощо. Разом із керамікою ці вироби образотворчого мистецтва становлять прекрасну ознаку спільноти племен трипільської культури. Наукою поки-що не з'ясована подальша доля трипільських племен. Можливо, частина їх під тиском обставин покинула свою територію і пішла в інші місцевості, інші ж zostалися, але не залишили по собі яскравих свідчень. Археологічні трипільські шари зникають, їх змінюють шари культур інших народів.

У післятрипільську добу в розвитку продуктивних сил суспільства відбулися суттєві зміни (важка фізична робота перейшла до рук чоловіків), що призвело до переходу керівної ролі в роді від матері до батька. Матріархат поступився перед патріархатом.

Наступний період історії країни був пов'язаний з епохою бронзи, яка датується другою половиною III тисячоліття і початком I тисячоліття до н.е. Вироби з бронзи були твердішими за мідні, хоч й вони існували із кам'яними знаряддями праці і зброєю ще довгі століття. Спочатку бронзові вироби в Україну потрапляли з Кавказу та Карпато-Дунайського регіону, але згодом місцеві умільці самі навчилися додавати до сплаву міді з оловом різні компоненти, започаткувавши свою металургію.

В Україні з'являються племена, які за культурними ознаками були близькими до трипільців, у чомусь їх повторювали, але в поступальному розвитку ішли далі. Основою їхнього господарського життя було землеробство та скотарство. Подальше вдосконалення знарядь праці сприяло ще більшому майновному розшаруванню в середині роду та племені. На цьому етапі швидко вдосконалюється зброя як основа не тільки захисту від зазіхань з боку сусідів та різних зайд, а й і в свою чергу для нападу на інші

племена з метою заволодіти їхніми луками та майном. Іде швидкий процес поділу племен на землеробські та скотарські.

Землеробською людністю вдосконалюється обробіток ланів винайденою сохою, скотарі освоюють усе нові й нові території, кочуючи від пасовиська до пасовиська.

На початку II тисячоліття до н.е. на території України з'являються племена ямної культури (їх називають так за поховання небіжчиків у ямах під насипними курганами). Витіснивши трипільців, вони зайняли майже все Правобережжя, а згодом заселили степову зону. Ці племена були неоднорідними (археологи виділяють кілька споріднених культур). Основою господарства цих племен було скотарство.

Одночасно і протягом кількох століть з району Сіверського Дінця по території сучасних Харківської, Донецької та Миколаївської областей почали просуватися нові племена, асимілюючись з народами ямної культури і збагачували їх здобутками своєї людності.

Полісся та зону лісостепу в різні часи населяли племена шнурової кераміки. Як гадають деякі вчені, ці племена належали до групи давніх індоєвропейців, від яких пішли германці, балти та слов'яни.

Та вже з середини II тисячоліття до н.е. історія стала перед новою епохою – віком заліза.

2. Скіфсько-сарматський світ та античність в Україні.

Винайдення заліза в середині II тисячоліття до н.е., здавалося б, не віщувало особливих потрясінь у житті людства, скільки знаменних відкриттів було зроблено до того, та якраз це досягнення дало небачений поштовх прискоренню в усіх сферах життя. Уже кінець другого – початок першого тисячоліття до н.е. ознаменувалися суттєвими змінами в господарстві, побуті та культурі тогочасного населення України. Це була епоха, коли на зміну бронзовим ножам, списам та серпам прийшли залізні знаряддя праці і зброя. На просторах Причорноморських степів з'являються величезні отари овець,

череда великої рогатої худоби, незліченні табуни коней. Усе це багатство належало багатолюдним і могутнім кочовим племенам кіммерійців.

Кіммерійці – це перший народ Східної Європи, чия справжня назва, зафіксована в писаних джерелах, дійшла до наших часів. Вперше назва цього народу згадується в знаменитій поемі Гомера “Одіссея” (Гомер жив між XII-VII ст. до н.е.), реальність існування кіммерійців підтверджується також і Ассирійськими джерелами VIII ст. до н.е.

Довгий час кіммерійці були загадковим етносом для вчених, бо старожитності цих кочовиків губилися серед знахідок, що належали до пам’яток інших степовиків. Лише після II світової війни вчені, застосувавши нову методику, виділили основні риси кіммерійської культури. Це дало змогу легко визначати поховання її носіїв серед усієї маси степових могил ранньої залізної доби. Археологічні знахідки підтверджують свідчення писемних джерел, кіммерійська культура формувалася в період із X до початку VII ст. до н.е. Коріння її сягає в історію племен зрубної культури Північного Причорномор’я. Спорідненість кіммерійців з іраномовними зрубниками дає підставу багатьом дослідникам стверджувати, що цей етнос має іраномовну основу.

Кочове скотарство було основою господарства кіммерійців. Для його розвитку в Північному Причорномор’ї були надзвичайно сприятливі умови. Конярство відіграло провідну роль у цій галузі. Кінь був не тільки головним засобом пересування в безкрайніх степах, але й давав значну кількість продуктів харчування. З конем у кіммерійців пов’язане епохальне відкриття – вони навчилися їздити верхи на цій дивовижній тварині.

Осідлавши коня, цей народ створив могутнє кінне військо – одну з головних інституцій державності. Відтоді в житті кіммерійців велику роль почала відігравати війна. Численні походи на країни Малої й Передньої Азії давали можливість здобути продукти землеробства і ремесел. Відчутного і постійного тиску з боку кіммерійців зазнавало осідле населення українського лісостепу. У розглядувані часи в південних районах цієї

землеробської зони почали виникати укріплені поселення з розвинутою фортифікаційною системою.

Войовничість і кочовий спосіб життя відбилися перш за все в матеріальній культурі кіммерійців. Яскраво про це свідчать озброєння та облаштунки бойового коня. Улюбленою зброєю степовиків були далекобійний лук і стріли з бронзовими наконечниками. Для ближнього бою використовувався меч – суцільнозалізний або скомбінований із залізного клинка та бронзового держака. Довжина меча сягала 1 м.

Група харківських дослідників на чолі з відомим археологом проф. Б.А.Шрамком здійснила ґрунтовне металографічне вивчення деяких кіммерійських мечів і кинджалів. Було встановлено, що металурги тих часів могли виробляти не тільки кричне залізо, а й високовуглецеву сталь; місцеві ковалі знали цементування металу, знали ковальську зварку.

З археологічних знахідок та зображень кіммерійських воїнів можна зробити висновки, що армія цих степовиків становила легкоозброєну кінноту. Облаштунки воїна – це вже згадані меч та лук зі стрілами, а також захисний шкіряний панцир і легкий щит. Та гордістю вояка-степовика був його бойовий кінь. Кінське облаштування кіммерійців було одним із найкращих у навколишньому світі. Його знаходять у великій кількості серед археологічних пам'яток сусідніх народів. Кіммерійці й самі, контактуючи з народами Закавказзя, Західної Європи, українського лісостепу, запозичували кращі зразки військового спорядження та побуту цих народів.

Соціальний розвиток кіммерійського суспільства також зазнав на собі впливів характерних особливостей кочового способу життя. У господарстві степовиків головною цінністю завжди була худоба, яка могла досить легко переходити з рук у руки під час збройної боротьби, епідемій, посух. Ці багатства зосереджувалися в найудачливіших і наймогутніших одноплемінників, які забирали собі і більшу частину воєнної здобичі. Усе це сприяло активному майновому й соціальному розшаруванню тогочасного кіммерійського суспільства. Про такі процеси свідчать наявність багатих та

бідних могильників. Вождів ховали з пишнотою, про що свідчать знахідки цінних речей, а рядових воїнів – без усяких почесей.

Отже, кіммерійське суспільство вже пройшло більшу частину шляху до остаточної ліквідації первіснообщинних відносин і стояло на порозі рабовласницької системи.

Наступило VII ст. до н.е. – це був початок кінця кіммерійського панування в Причорномор'ї.

Уже в цей час на території сучасних Краснодарського, Ставропольського країв, Чечні, Інгушетії та Кабарди Російської Федерації виникає могутнє у військовому відношенні скіфське суспільство. Скориставшись надзвичайно сприятливою геополітичною ситуацією і використавши зручні шляхи вздовж узбережжя Чорного та Каспійського морів, скіфські вожді втруtilись у політичні сварки країн Передньої та Малої Азії, при тому казково збагатившись. Мідія, Вавилон, Лідія, Єгипет та інші держави цього регіону відчули на собі важку руку скіфських вояків. Однак уже в кінці VII – на початку VI ст. до н.е. ситуація радикальним чином змінюється, і вожді північнокавказьких кочовиків повертають свої армії додому, – треба було переглядати стратегію зовнішньополітичних відносин в усіх напрямках. Коли в Північному Причорномор'ї безроздільно панували кіммерійці, а на Північному Кавказі тільки-тільки поставало скіфське суспільство, в інших регіонах України формувалося надзвичайно строкате за складом і культурою населення. Археологи визначають його як носіїв різних культур. Представники населення цих культур в основному займалися землеробством, але рівень їхнього господарства був різним. Та не ці відмінності були визначальними, а відмінності зовсім іншого характеру. На початок ранньої залізної доби, з переходом степовиків до кочового скотарства й поступовим становленням у північних районах орного землеробства, ці відмінності набули остаточного завершення. Відтоді межа між Степом і Лісостепом була й межею між культурно-господарськими

зонами, взаємодія яких виявилась одним із вирішальних чинників розвитку давнього населення України.

Племена землеробських культур, що існували між Середнім Дніпром та Дністром, а також на території сучасних Львівської та Тернопільської областей, досягли значних успіхів у веденні цієї галузі господарства. Вони доповнювали свою економіку осідлим скотарством, а також досягли успіхів у ливарній справі.

Археологічні пам'ятки лісостепової України киммерійського періоду свідчать, що в цей час на території Середнього Подніпров'я існувало могутнє об'єднання землеробських племен, економічний та військовий потенціал яких давав змогу протистояти загрозі зі Степу.

В ці ж часи відбувається поступове проникнення на північні береги Чорного моря грецьких колоністів, які своїм прибуттям започатковують жваву торгівлю Еллади з місцевим населенням, а через нього грецькі товари проникають іще далі на Північ.

Отож, по закінченню передньоазійських походів основне ядро скіфських племен, усвідомивши безперспективність перебування на Північному Кавказі, переміщується до степової зони Північного Причорномор'я. Скіфи першими серед кочовиків усвідомили всі вигоди Нижнього Подніпров'я як ключового пункту транзитної торгівлі, що також давало можливість здійснювати економічний і військовий тиск на населення Лісостепу.

Протягом кількох десятиліть “царські” скіфи (тобто ті, що мали своїх вождів – “царів”) здійснили підкорення народів Північного Причорномор'я, і велетенська територія від Дунаю до Дону і від Чорного моря до Києва опинилася під їхньою владою. Утворилася держава Скіфія зі столицею поблизу сучасного міста Кам'янки-Дніпровської на Запоріжжі. Як вважають учені, це трапилось в кінці VI ст. до н.е. Ця держава складалася з трьох окремих царств, одне з яких було головним. Скіфська держава була

тогочасною спадковою монархією, основну верству у суспільстві складали общинники, де значну роль відігравали жерці.

Геродот у своїй “Історії” вказує, що населення Скіфії складалося з двох груп: скіфів – кочівників та скіфів-землеробів. Усі вони становили окремі племена. Степи Північного Причорномор’я і Приазов’я займали скіфи-кочівники і “царські” скіфи іранського походження. Кожен рід і кожне плем’я становили специфічні військові одиниці, здатні як захищати місцевість свого проживання від ворогів, так і нападати на сусідів з метою загарбання їхніх багатств і пасовищ. Скіфські воїни, виховані на глибоких традиціях патріотизму і братерської взаємовиручки, були безстрашними в бою і цим іще більше підносили авторитет і непереможність своєї армії.

Основою економіки скіфів-кочовиків було скотарство. Воно повністю забезпечувало потреби суспільства в харчах та одязі. Кожна сім’я мала в своєму розпорядженні до сотні, якщо не більше, овець, кіз, корів, коней. Поступово основна маса цього багатства кочовиків зосереджувалася в руках родоплемінної аристократії.

До скіфів – землеробів Геродот відносив місцеве осідле населення, основою економіки якого було землеробство. Серед цих племен вирізнялися мешканці зони Правобережного Лісостепу, яких називали скіфами-орачами. Серед останніх було розповсюджене плужне землеробство, що швидко поширювалося на інші регіони. Ці землеробські племена вирощували пшеницю, жито, просо, ячмінь, горох та інші культури. Надлишки врожаю активно продавалися грецьким колоністам і в саму Грецію.

Високого розвитку у скіфів набула металургія. З болотної руди у спеціальних печах виплавлялося залізо, з якого виготовляли різноманітну зброю, знаряддя праці, прикраси тощо. Місцеві майстри володіли на високому рівні мистецтвом литва, про що свідчать котли великого об’єму. Осіле населення домоглось успіхів у розвитку багатьох ремесел. Серед них особливо високого рівня досягла вичинка шкір та пошиття з них різних виробів як для власного вжитку, так і на продаж.

У другій половині VI ст. до н.е. на арену світової історії як претендент на панування в ойкумені виступила могутня Перська імперія. Її монарх Дарій I Гістапс 513 р. до н.е. перейшов зі своєю армією Дунай і вторгся в межі Скіфії. Скіфи ж, застосувавши тактику “випаленої землі”, заманили велетенську армію Дарія аж до Азовського моря, а потім змусили її повертатися назад тими ж шляхами. Від повного розгрому персів урятував випадок, та й це була ганебна поразка, - кількасоттисячна армія не здолала кочовиків. Ганебна втеча Дарія зі Скіфії, на думку деяких істориків, врятувала греків від розгрому у війні з персами.

У V ст. до н.е. позиції скіфів як переможців над Дарієм I зміцнюються особливо на західному напрямі: вони доходять до Мармурового моря і закріплюють свою присутність за Дунаєм. Проте в кінці V – на початку IV ст. до н.е. дружні стосунки скіфів з греками та племенами Фракії переросли у відкриті війни. І хоча в цій боротьбі були не тільки поразки, але вже в III ст. до н.е. держава “царських” і кочових скіфів занепадає. Під ударами нових кочовиків – сарматів, зазнавши нищівних поразок, колишні володарі Північного Причорномор’я відступають у Нижнє Придніпров’я та Крим. Вони створюють державу Малу Скіфію, переходять до осідлого способу життя, займаються землеробством, торгівлею. Мала Скіфія деякий час проводила активну зовнішню політику, намагаючись військовим шляхом встановити гегемонію в регіоні, але зазнала краху. І остаточно припинила своє існування в III ст. н.е. під ударами сарматів. Її населення було асимільовано сарматами і як етнос зійшло зі світової арени.

Сармати, сформувавшись у Волзько-Приуральському регіоні, могутньою хвилею увірвалися в Північне Причорномор’я. Їхні численні племена, розпочинаючи з III ст. до н.е., захопили величезні території від Північного Кавказу до сучасних Румунії та Угорщини включно. Жоден народ у давнину не займав таких просторів, як це вдалося сарматам. До речі, пам’ятки їхньої культури відомі в Західному Казахстані, Приураллі, Калмикії, на Дону, Кубані, в Криму та інших регіонах. На території сучасної

України спочатку розселилися сарматські племена роксоланів, а згодом – аорси та алани.

У кінці I ст. до н.е. сармати почали активно турбувати Римську імперію як безпосередніми військовими акціями проти підлеглих їй прикордонних територій, так і втручанням у воєнно-політичну боротьбу окремих римських провінцій.

У I ст. н.е. тяжкого тиску з боку сарматів зазнало землеробське населення між Нижнім Дніпром і Дністром. Якраз через ці землі лежали шляхи за Дунай – до багатих римських провінцій, що так приваблювало сарматів-кочовиків.

Сармати майже 600 років наводили жах на землеробське населення Півдня України та на Римську імперію. Однак у III ст. н.е. їхньому пануванню в Україні настав кінець. Спочатку нищівного удару завдали їм готи, що прийшли з Північного Заходу, а в другій половині IV ст. н.е. їх добили гуни. Так сармати зійшли з історичної арени.

І все ж сармати в пам'яті народів залишилися не тільки як неперевершені звитяжці. Вони внесли певні корективи в саму сутність бойового мистецтва: удосконалили мечі та лук, зробивши їх більш зручними і вразливішими для ворога. Сармати модернізували кінське облаштування, що зробило коня покірним волі вершника під час бою і більш захищеним від зброї ворога. Була також створена важкоозброєна кіннота, яка в бою виконувала роль неприступного муру для супротивника. Серед воїнських захисних облаштунків широкого розповсюдження набула залізна кольчуга. Сармати, вдосконалюючи своє озброєння, запозичували все передове в цій галузі у народів, з якими вони воювали, а ті, в свою чергу, користувалися з досвіду своїх ворогів.

Мистецтво сарматів було тісно пов'язане з війною. Зброя та кінські облаштунки прикрашалися чудовими витворами ювелірного мистецтва із застосуванням дорогоцінних каменів та емалі. Серед жіночих прикрас археологи знаходять вишукані золоті вироби з вмонтованими рубінами та

сапфірами. Широкою популярністю користувалися люстерка в різних футлярах.

Сарматська культура, таким чином, стала певним кроком у поступальному розвитку народів, і вона була тим матеріалом, з якого в майбутньому витвориться культура східного слов'янства і зокрема українства.

Яскравою і дивовижною сторінкою давньої історії України є античність на Північному Причорномор'ї. Колонізація греками цього регіону була пов'язана в значній мірі з тим, що в самій Елладі вже не було вільних земель для зростаючого населення. Тому "зайве" населення змушене було шукати кращої долі в інших місцях. Греки – засновники північнопричорноморських міст були в основній своїй масі малоземельними землеробами, ремісниками, частково – торговцями. На ранньому етапі колоністи займалися сільським господарством, садівництвом. Ремісництво і торгівля – носили другорядний характер. Там, де селилися греки, ніхто не проживав, тобто це було мирне освоєння територій.

Освоєння Північного Причорномор'я греками розпочалось з середини VII ст. до н.е., і цей процес проходив у чотири етапи. На першому етапі (середина VII ст. до н.е.) колоністи засновують міста Істрію в пониззі Дунаю та Борисфен (тоді на півострові, а нині це острів Березань). Другий етап (середина VI ст. до н.е.) – зростають старі міста і виникають нові: Ольвія (поблизу м. Очакова), Пантікапей (нині м. Керч), Феодосія. На третьому етапі (друга половина VI – початок V ст. до н.е.) будуються міста Тір (Білгород-Дністровський), Керкінітід (Євпаторія). На четвертому етапі (V ст. до н.е.) виник Херсонес (поблизу Севастополя). Усі міста, окрім Херсонесу, були засновані вихідцями з малоазійського міста Мілет. Усі міста жили за законами рабовласницької демократії, тобто відтворювали державні порядки Греції.

У V ст. до н.е. Пантікапей підкорив своєму впливові більше 20 міст – держав Керченського і Таманського півостровів і створив Боспорське

царство, куди входили території в дельті Дону, Східного узбережжя Азовського моря, землі на Кубані.

VI-III ст. до н.е. – це період розквіту міст – держав Північного Причорномор'я. Високого рівня розвитку на рубежі IV-III ст. до н.е. досягла Ольвія. Це місто – держава було прекрасно розплановано, мало все необхідне для проживання свого населення як у мирні часи, так і в лиху годину війни. Ольвія встановила найтісніші торговельні стосунки з мешканцями Придніпров'я, торгувала з Єгиптом та іншими державами.

Населення Херсонесу досягло значних успіхів у виноградарстві та виноробстві, займалося рибальством і солінням риби. Воно вело активну торгівлю з племенами Північного Причорномор'я, іншими містами-державами.

У Боспорському царстві були розвинуті переробка риби (в основному соління), суднобудування, вирощування зернових культур. Усі ці галузі господарства давали товарну продукцію – тобто на продаж. Мала певне значення й перевалочна торгівля збіжжям, яке поставлялось землеробськими племенами Причорномор'я.

В кінці III ст. до н.е. кризові явища рабовласницької системи послабили міста-держави Північного Причорномор'я. Ольвія потрапляє під владу скіфів, Херсонес – під владу Південнопонтійського царства. Пізніше Ольвія захоплюється і руйнується фракійцями, але відроджується і потрапляє під владу Риму.

Добу руйнації пережило й Боспорське царство. Після масових повстань підкорених племен та міст-держав, а особливо після повстання 107 р. до н.е. на чолі зі скіфом Савмаков у справі втрутилось Понтійське царство і поглинуло його. Та в кінці I ст. до н.е. Понтійське царство підпадає під вплив Риму. В I-II ст. н.е. це царство пережило певне піднесення, але під ударами гунів зійшло зі світової арени.

Античні міста-держави залишили в історії України глибокий слід. Греки – колоністи принесли з собою найвищу на той час культуру, освіту,

науку, мистецтво. Багатовікові взаємини переселенців з народами-сусідами призвели до того, що в Північному Причорномор'ї утворився своєрідний варіант античної культури, який значною мірою вплинув на праукраїнські племена.

3. Історичне коріння українства. Етногенез та початки державності. Однією з найважливіших проблем в історії будь-якого народу є проблема його походження. Адже це великою мірою впливає на духовність народу. А останнє є вирішальним чинником, бо “дух животворить”, тобто творить життя, в тому числі й матеріальне. Генетика вчить, що людина успадковує від предків не лише фізичні властивості, а й духовні. Щоб пізнати духовність народу, треба вивчити його походження та природні й господарські умови, за яких він розвивався упродовж кількох десятків поколінь.

Проблема походження українського народу складна, дискусійна і поки ще далека від остаточного вирішення. Пояснюється це не так нестачею наукових джерел, як вкрай зайвою політизацією питання, яка останнім часом перейшла всі межі пристойності. Експансія Російської імперії на українські національні землі вимагала ідеологічного обґрунтування й виправдання. І тому рання історія українців була витлумачена на користь північно-східного сусіда. Без серйозних наукових підстав українці були проголошені “молодшими” братами росіян.

Приступаючи до з'ясування історичних коренів народу, треба визначитись, який зміст закладено в саме поняття “народ”. Більшість дослідників вважає, що народ або етнос – це людська спільнота, що відрізняється від інших власною самосвідомістю, етнічною територією (батьківщиною), своєрідною мовою, культурою, формами господарського життя. Щоб встановити час зародження українського народу, треба визначити його найсуттєвіші вказані ознаки і проаналізувати за допомогою різних наук, як глибоко в минуле сягають корені своєрідного національного

комплексу української культури, мови, характеру, антропологічного типу, специфічних форм господарювання.

Для української історіографії є традиційним погляд на Київську Русь як першу українську державу. Аналіз етнічної специфіки русичів X-XIV ст. Чернігівщини, Київщини, Галичини, Волині показує, що вони були праукраїнцями. Це означає, корені українського народу слід шукати в часи, що передують епосі Київської Русі.

Проте, опускати їх аж у кам'яний вік не потрібно. Для цього немає серйозних наукових підстав.

Після кам'яної доби 5-6 тисяч років тому територія України стає ареною боротьби землеробської осідлої цивілізації та світу войовничих степовиків – скотарів Євразії. Якраз ці обставини і обумовили драматизм історії України з часів Трипілля аж до наших днів. Археологічними дослідженнями доведено, коли Правобережну Україну займали нащадки землеробів Близького Сходу – трипільські племена, то населення лісо-степового Подніпров'я перейшло до скотарства.

Ця галузь господарства поширилася з Півдня України степовою зоною Євразії на Захід у Подунав'є, а на Схід до Монголії. Зрозуміло, розповсюджувалась і культура винахідника нової форми господарства. Це були праіндоєвропейці.

Найдавніші індоєвропейські скотарі та трипільці вплинули на формування антропологічного типу українців.

Землеробський трипільський та скотарський індоєвропейський світи різнилися походженням, економікою, культурою, антропологічним типом населення. Так, трипільці були невисокими, тендітними, темнопігментованими східними середземноморцями. Перші скотарі за антропологією наближалися до північних європеїдів – високий зріст, масивний скелет, очевидно, світла пігментація.

Як показують ознаки, найдавніші скотарі були індоєвропейцями. Трипільці ж, як і вся Балканська протоцивілізація VII-IV тисячоліття до н.е.,

не були індоєвропейцями. Звідси висновок: українці, що належать до індоєвропейської сім'ї народів, не могли бути прямими і безпосередніми нащадками трипільців.

Сучасні українські антропологи довели, що відбувався інтенсивний процес змішування трипільців зі степовиками – індоєвропейцями. Так постав український антропологічний тип, до якого належать 70% сільського населення сучасної України. Він характеризується відносно високим зростом, міцною статурою, темною пігментацією, круглим черепом, прямим носом, вузькою та середньою шириною обличчя. Ці ознаки були характерні для корінного населення лісо-степової та лісової України протягом останніх трьох тисяч років.

Однак, формування антропологічного типу не можна вважати народженням українського етносу. До цього типу (Динарського) належать словаки, серби, хорвати, словени, чорногорці. Поляки, білоруси, росіяни належать до так званого Віслянського антропологічного типу, для якого характерне світле забарвлення волосся, очей, шкіри, невисокий зріст, ширше обличчя, часто довга голова.

Останнім часом в деяких публікаціях стверджується, що пращурами українців були арії, які 5 тисяч років тому рушили з південних українських степів на схід і 3,5 тисяч років тому завоювали східну Індію та Іран. Немає сумнівів, що арії духовно впливали на місцеву людність. До аріїв ближчі за походженням є скіфи, що 2700 років тому прийшли в Україну з Ірану, а також сармати, які переселились на наші землі приблизно за 500 років після скіфів. Іще ближче до аріїв стоять таджики, народи Індії, що говорять на хінді, пуштунські племена Афганістану та деякі інші народи. Водночас це окремі народи.

Таким чином, ні трипільці, ні арії не є прямими пращурами українців. Українці ж належать до слов'ян, а тому і витоки українського народу слід відшукувати в історичному минулому слов'янства. Більше того,

прабатьківщина слов'ян територіально збігається з ядром українських етнічних земель і займає Північно-Західну Україну.

Сучасна наука дозволяє говорити про праслов'янські племена з рубежу нашої ери, а про справжніх слов'ян – лише з V ст. н.е.. Праукраїнці з'явилися на історичній арені не раніше появи слов'янства у середині I тисячоліття н.е. та не пізніше постання Київської Русі, де консолідуючим етносом якраз вони й були.

Найдавніші праслов'яни, як це доведено археологією, на початку нашої ери мешкали у Середньому Подніпров'ї, на Волині, на Верхньому Дністрі. Археологи відносять їх поселення до зарубинецької культури (від села Зарубинці на Київщині, де було розкопано перший могильник цієї людності).

Це населення займалося примітивним підсічним землеробством, присадибним тваринництвом, рибальством та мисливством. Вирощувало пшеницю, просо, ячмінь. Розводило велику рогату худобу, свиней. З болотної руди виплавляло кричне залізо, з якого виковували серпи, ножі, сокири.

В Європі ці ранньослов'янські племена були відомі під іменем венедів.

У другому столітті венеди зазнали важкого удару від германського племені готів, яке з Прибалтики через Польщу стало просуватися на Волинь, знищуючи все на своєму шляху.

Волинські слов'яни тікають на південь у Подніпров'я і навіть на Нижній Дунай.

Готи ж долиною Південного Бугу дійшли до моря і завоювали Надчорномор'я та Крим. На завойованих землях виникає готська імперія Германаріха.

Приблизно 370 року зі сходу в українські степи вдерлася тюркська орда гунів. Імператор розбитих готів наклав на себе руки. Його ж наступник Вінитар убиває союзника гунів слов'янського вождя Божа. Гуни розгромили війська Вінитара, більшість готів тікає на Середній Дунай.

Навала готів через Полісся долиною Південного Бугу до Чорного моря розрізала ранньослов'янську спільноту. Це призвело до формування в V ст.

двох окремих, але і споріднених племінних груп слов'янства – антів лісостепового Подніпров'я та склавинів Прикарпаття та Волині.

Анти та склавини за матеріальною культурою мали більше спільного, ніж різниці, а по господарству, побуту і культури були близькі до їхніх пращурів – зарубинецьких племен Північної України. Слов'янство середини I тисячоліття стає більш войовничим і схильним до експансії на землі сусідів.

В степах Надчорномор'я в ці часи розгорнулись трагічні події. Гуни рушили слідом за готами на Середній Дунай, де утворили свою державу на чолі з Атилою. Біля 453 р. після смерті Атили держава гунів розпалася.

З кінця V ст., коли зникла гунська загроза, анти та склавини мігрують з Правобережної України на Нижній Дунай. Після 500 р. анти та склавини масами переходять на Південний берег Дунаю у володіння Візантії. Імператори цієї країни змушені були дозволити слов'янам селитися на Балканах. Вже у VI-VII ст. слов'янські поселення з'являються по всьому Балканському півострові.

Анти розселяються в основному по Балканах, а склавини – переважно вгору по Дунаю. В VI ст. поселення склавинів з'являються по Нижньому і по Верхньому Дунаю, звідки слов'яни потрапляють в басейн Лаби. Тут вони змішуються зі слов'янами, що просунулися з території Польщі.

Виникає протягом VI-VIII ст. культура слов'ян ободритів та лужицьких сербів. Селища цих слов'ян існували в межиріччі Одри та Лаби до XIII ст. В своїй більшості ці поселення були знищені германською експансією.

В басейнах рік Дунаю, Одри, Лаби, на Адріатиці, на території колишньої Югославії вчені нарахували сотні назв річок, озер, назв населених пунктів, що відповідають назвам топонімів, сіл та міст Північно-Західної України. Все це свідчить про активне переселення з території України майже півтори тисячі років тому.

Більшість сучасних дослідників пов'язує розпад слов'янської спільноти і початок формування окремих слов'янських народів з розселенням антів та

склавинів з Північно-Західної України в VI-VII століттях. Якраз у цей час народжується український етнос.

Вчені, що займаються проблемами порівняльного мовознавства, звернули увагу на велику кількість українських слів в сербській та лужицькій мовах. Вважає велика подібність лужицької мови території Німеччини до української, хоча практично між ними не було контактів півтори тисячі років.

Очевидно, в VI-VII ст. слов'янство розмовляло мовою, схожою на українську. Ми бачимо, що територія слов'янської прабатьківщини в значній мірі збігається з найдавнішим ядром українських етнічних земель (Правобережжя, Прип'ять, Волинь, Прикарпаття, Поділля, Київщина). Маються всі підстави припускати, що корені українського етносу в Середньому Подніпров'ї, на Волині, в Прикарпатті сягають середини I тисячоліття н.е.

На початку VII ст. антський племінний союз був розбитий аварами. З цього часу анти вже не згадуються в писемних джерелах. Розбиті рештки антив перейшли Дунай і осіли у Візантії.

Історики Європи та Сходу, що писали про населення України, завжди згадують склавинів. Це свідчить, що нащадки цієї людності на прабатьківщині слов'янства відігравали визначальну роль, а етнонім "склавини" в пізнішій редакції "слов'яни" дійшов до наших днів. У VIII-IX ст. нащадки склавинів створили в Північно-Західній Україні так звану Лукарайковецьку культуру. Поселення цієї культури територіально простягалися від Київського Подніпров'я на сході до Словаччини на Заході. Це історичні залишки безпосередніх пращурів українців – племен древлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів.

До речі, М.С.Грушевський вважав пращурами українців антив. Існує припущення, що етнонім "анти" є своєрідним попередником етноніму "українці". Іранське слово анти означає "кінець", "край". Звідси народ "анти" – порубіжні мешканці, ті, що живуть на окраїні, українці.

Доля антів типова для пограничного зі степом землеробського населення України. Навали степовиків періодично знищували осілу землеробську людність українських лісо-степів, починаючи з часів 5 тисяч років тому і аж до XVIII ст. включно. І як тільки слабшав тиск кочівників, землероби Волині, Полісся, Прикарпаття заселяли порубіжні зі степом родючі чорноземи. У формуванні українського етносу визначальну роль відіграли міграційні процеси з Північного Заходу на Південний Схід України.

Як стверджують справедливо мовознавці, не випадковим є те, що з чотирьох основних українських діалектів (карпатський, поліський, південно-західний, південно-східний) наймолодший – південно-східний.

Він сформувався у XVI-XVII ст. під впливом переселенців з Волині, Прикарпаття та Полісся. Показово, що у XX столітті Південь та Схід України залишилися теренами тотального нищення всього українського, а Північний Захід – його оплотом, джерелом відродження українства.

Отже, можна з певністю стверджувати, що історичні корені українського народу сягають середини I тисячоліття н.е.. Українці є прямими етно-культурними спадкоємцями склавинів та їхніх нащадків – деревлян, бужан, волинян, уличів, тиверців, хорватів північно-західної України, в меншій мірі антів лісо-степового Подніпров'я. Якраз на цьому підґрунті і постала Київська Русь – перша українська держава.

Як бачимо з викладеного матеріалу, первісна людина на території сучасної України пройшла в своєму розвитку складний шлях, який закономірно призвів до появи сучасного суспільства. Численні археологічні культури засвідчують, що Україну заселяли різні народи, набутки яких у поступальному розвитку стали монолітним фундаментом духовного багатства українського народу. Він сприйняв потяг до землеробства, яке з великою майстерністю розвивали трипільці і підносили представники інших народів.

Набутки кіммерійців, скіфів та сарматів як у духовній, так і в матеріальній сфері стали в майбутньому здобутками українства.